

13- дәріс. Шарт институты.

Дәрістің мақсаты: Азаматтық құқықтық шарт туралы ілімді талдау, түрлерін анықтау.

Негізгі сұрақтар: Азаматтық құқықтық шарттар түсінігі. Азаматтық-құқықтық шарттардың жасалу тәртібі. Азаматтық құқықтық шарттардың түрлері.

Азаматтық-құқықтық шарттардың практикалық маңызы.

Шарт институты.

Кеңес заманында шарттар туралы (жеткізу, келісімшарт жасау, электр энергиясымен және сумен жабдықтау, күрделі құрылысқа мердігерлік, жалдау, тасымалдау және т.б.) көптеген жеке нормативтік актілер болды. ТМД-ның тәуелсіз мемлекеттерінде мұндай актілердің саны күрт азайды, және көбінесе келісімшарттардың жекелеген түрлері туралы белгілі бір нормативтік актіні қабылдау Азаматтық кодекстің нормаларынан нақты немесе ойдан шығарылған түрде кеткені үшін қатты сынға ұшырайды. Мұндай тағдыр Қазақстанда орын алды, мысалы, «Қаржы лизингі туралы» 2000 жылғы 5 шілдедегі № 78-ІІ ҚР Заңы.

Шарттардың жекелеген түрлері туралы бірқатар заңнамалық актілерді атауға болады: 2002 жылғы 24 маусымдағы № 330-ІІ «Кешенді кәсіпкерлік лицензия (франчайзинг) туралы», 2002 жылғы 16 мамырдағы № 321-ІІ «Мемлекеттік сатып алу туралы».

Шарттардың жекелеген түрлері экономика құқығының жекелеген салаларына арналған заңдарда реттеледі. Бұл, мысалы, 2003 жылғы 20 маусымдағы № 442-ІІ Жер кодексі, 2003 жылғы 9 шілдедегі № 481-ІІ Су кодексі, 2003 жылғы 8 шілдедегі № 477-ІІ Орман Кодексі, 24 сәуірдегі № 548 - ІІ Бюджет кодексі, 2007 жылғы 9 қаңтардағы № 212 Экологиялық кодекс-ІІІ; заңдар: 1995 жылғы 31 тамыздағы № 2444 «Банктер және банк қызметі туралы», 1997 жылғы 16 сәуірдегі № 94-І «Тұрғын үй қатынастары туралы», 2000 жылғы 18 желтоқсандағы № 126-ІІ «Сақтандыру қызметі туралы» және тағы басқалар.

Азаматтық құқықтар мен міндеттерді белгілеу, өзгерту немесе тоқтату туралы екі немесе бірнеше адамның келісімі шарт деп танылады (АК 378-бабының 1-тармағы).

«Шарт» термині азаматтық заңнамада әртүрлі мағынада қолданылады: міндеттеме пайда болатын заңды факт; бұл шарттық міндеттеменің өзі; шарттық міндеттеме ресімделген құжат.

Шарт құқықтық қатынастар туындайтын, өзгертін немесе тоқтатылатын заңды факт ретінде әрекет етеді. Демек, шарт азаматтық құқықтар мен міндеттердің пайда болу негіздерінің бірі болып табылады (Азаматтық кодекстің 7-бабы).

АК - нің 148-бабының 1-тармағына сәйкес мәмілелер біржақты және екі немесе көпжақты (шарттар) болуы мүмкін. Демек, шарт мәміле болып табылады және Шартқа екі және көпжақты мәмілелер туралы ережелер қолданылады (АК 378 - бабының 2-тармағы), атап айтқанда, мәміленің нысаны мен тіркелуі, мәмілені жарамсыз деп тану және т.б.).

«Біржақты және көпжақты мәмілелер» ұғымын «біржақты және өзара шарттар» ұғымынан ажырату керек. Біржақты мәміле шарттарға жатпайды, өйткені оны жасау үшін тараптардың келісімі талап етілмейді, бір Тараптың ерік білдіруі жеткілікті.

Шарттың басқа мәмілелерден және басқа заңды фактілерден айырмашылығы-бұл шарт тараптардың келісімі болып табылады. Сондықтан, АК-нің 148-бабының 3-тармағына сәйкес шартты жасау үшін екі тараптың (екі жақты мәміле) не үш немесе одан да көп Тараптың (көпжақты мәміле) келісілген ерік білдіруі қажет.

Шарттардың басым көпшілігі екі жақты мәміле болып табылады, өйткені шарттан, әдетте, міндетті құқықтық қатынас туындайды және міндеттеме мүдделері қарама - қарсы екі тараптың болуымен сипатталады: біреуінің талап ету құқығы бар (кредитор), екіншісі-осы құқыққа сәйкес келетін міндет (борышкер).

Бірлескен қызмет туралы шарт (АК 228-бабы) көпжақты мәміленің мысалы бола алады.

Бұл шарттың ерекшелігі-тараптар ортақ экономикалық мақсатқа жету үшін бірлесіп әрекет етуге міндеттенеді, яғни бұл жағдайда тараптардың мүдделері ортақ экономикалық мақсатқа жетуге бағытталған және осы қызметтің нәтижесінде ортақ меншік пайда болады. Бірлескен қызмет туралы шарт (жай серіктестік) «міндеттеме құқығы» бөлімінде емес, меншік құқығына арналған бөлімде ортақ меншік туралы тараудан кейін бірден орналастырылғаны бекер емес (АК 228-бабы).

Көпжақты шарттарға, әдетте, шарт туралы жалпы ережелер қолданылады. Алайда, кейбір нормалар жоғарыда талқыланған көпжақты шарттардың ерекшеліктеріне байланысты қолданылмайды. Атап айтқанда, көпжақты шартқа жария шарт туралы (АК 387-бабы), үшінші тұлғаның пайдасына жасалған шарт туралы (АК 391-бабы) ережелерді қолдану екіталай, белгілі бір ерекшелік шарт жасасу туралы нормаларды қолдануда болуы керек.

ҚР Азаматтық кодексінің маңызды жаңа сәті «шарттан міндетті, заттық, авторлық немесе өзге де құқықтық қатынастар туындауы мүмкін» деген ереже болып табылады (379-баптың 1-тармағы). Бұл ереже бұрынғы заңнамада болған жоқ. Ол ТМД-ға мүше басқа мемлекеттердің Азаматтық кодексінде де жоқ.

Азаматтық-құқықтық шарт әдетте міндетті құқықтық қатынастармен байланысты. Көп жағдайда бұл солай. Алайда, міндетті құқықтық қатынастар схемасына әрең сәйкес келетін құқықтық қатынастар бар. Атап айтқанда, бірлескен қызмет туралы шарттан оның қатысушылары арасында ортақ меншік объектісін бірлесіп иелену және пайдалану жөніндегі қатынастар туындайды, олар міндетті емес, бірақ заттық салыстырмалы құқықтық қатынастар болып табылады (бір жағынан ортақ меншікке қатысушылар мен екінші жағынан барлық басқа адамдар арасында болатын заттық абсолютті қатынастардан айырмашылығы).

Сол сияқты, шарттан авторлық қатынастар (бірлескен авторлар арасында), өнертапқыштық (бірлескен өнертапқыштар арасында) және т. б. пайда болған жағдайды бағалауға болады.

Құқықтық қатынастар кешені (заттық және міндеттемелік) құрылтай шартынан туындайды, оның негізінде заңды тұлға пайда болады (АК 41-бабы).

Шарттан туындаған міндеттемелерге міндеттемелер туралы жалпы ережелер қолданылады (АК-нің 268-377-баптары), өйткені шарттар туралы жалпы ережелерге арналған АК-нің 22-тарауының ережелерінде және АК-де қамтылған шарттардың жекелеген түрлері туралы ережелерде өзгеше көзделмеген (АК-нің 379-бабының 2-тармағы).

379-баптың 2-тармағы міндеттемелер тек шарттан ғана емес, басқа да заңды фактілерден туындауы мүмкін екендігінен туындайды. Сондықтан шарттық міндеттемелерге міндеттемелер туралы жалпы ережелерді қолдану шарттар туралы Азаматтық кодекстің нормаларымен шектелуі мүмкін. Мысалы, шарттардың кейбір түрлерінде (лизинг, факторинг) талапты беру және қарызды аудару туралы жекелеген ережелер (АК 339-348-баптары) басқаша шешіледі. Демек, шарттардың осы түрлері туралы нормалар қолданылады.

Азаматтық кодекстің 379-бабының 3-тармағында басқа формула бар: егер заңнамадан, шарттан өзгеше туындамаса, Азаматтық кодекстің 22-бабының ережелері (Шарттың түсінігі мен талаптары) шарттан (бірлескен қызмет туралы шарт, құрылтай шарты, авторлық шарт және басқалар) туындайтын заттық, авторлық немесе өзге де (міндетті қатынастардан басқа) құқықтық қатынастарға қолданылады немесе құқықтық қатынастардың мәні.

Мысалы, бірлескен қызмет туралы шарттың немесе құрылтай шартының мәнінен шарт жасасуға, оны өзгертуге және бұзуға және басқа да мәселелерге байланысты көптеген ерекшеліктер туындайды, олар Азаматтық кодекстің 2-тарауында және 12-тарауында немесе шартта Азаматтық кодекстің 22-тарауынан өзгеше шешіледі.

Заттық құқықтардың пайда болу жолдары туралы айтатын болсақ, біз осы мүлікті сатып алу-сату, айырбастау, сыйға тарту немесе иеліктен шығару туралы басқа мәміле негізінде меншік құқығын сатып алуды бір әдіс деп атаймыз (АК 235-бабының 2-тармағы).

Меншік құқығын беру қарапайым: зат берілді, міндеттеме тоқтатылды.

Басқа заттық құқықтарға қатысты жағдай күрделірек: жерді пайдалану құқығы, кепіл, жалдау, сервитут, сенімгерлік басқару және т.б.

Егер затты бергеннен кейін сатып алу-сату шартында міндеттеме қатынасы тоқтатылып, мүліктік меншік құқығы туындаса, онда кепіл, уақытша жер пайдалану, жалдау кезінде кепілдің немесе жалға алудың міндеттеме қатынасы сақталады, бірақ сонымен бірге кепілдің немесе жалға алудың заттық құқығы пайда болады. Осылайша, жалдау шартынан жалға алудың міндетті қатынасы және (затты бергеннен кейін) затты жалға алудың заттық құқығы туындайды.

Әдебиетте осы екі құқықтың араласуы жиі кездеседі: заттық және міндеттемелік, заттық-Міндеттемелік құқықтық қатынастар туралы айтады [1]. Бұл дұрыс емес, мен әртүрлі құқықтық қатынастарды және әртүрлі құқықтық табиғатты араластыруға түбегейлі жол берілмейді деп санаймын.

Мұнда бәрі өте қарапайым. Кепілге немесе жалға алуға байланысты туындаған екі құқықтық қатынастарды нақты ажырату қажет: біреуі ішкі - міндетті-жалға беруші мен жалға алушы арасында, екіншісі сыртқы - заттай-жалға алушы мен жалға алушының өзі алған затқа өзінің заттық құқығын жүзеге асыруға араласпауға міндетті барлық үшінші тұлғалар (оның ішінде заттың иесі) арасында жалға алу.

Екі құқықтық қатынас кепіл немесе жалдау шартынан немесе меншік құқығын тудыратын кез-келген басқа шарттан туындайды.

Азаматтық-құқықтық шарттың қолданылу аясы. Заң әдебиетінде әртүрлі салалық шарттар мәселесі көтеріледі[2]. Біз де өз уақытымызда осы мәселеге арнайы жұмыс арнадық [3].

Мәселе көбінесе шарт ұғымы азаматтық құқықтан тыс болатындай етіп қойылады, азаматтық-құқықтық шарттардан басқа еңбек, отбасылық-құқықтық, жер, қаржы және т. б. шарттар бар.

Дегенмен, менің ойымша, сұрақты басқаша қою керек сияқты. Жеке-құқықтық саладағы кез-келген шарт, қай жерде жасалса да, азаматтық-құқықтық шарт болып табылады. Төтенше жағдайда жеке-құқықтық шарт туралы айтуға болады.

Шарт-бұл тараптардың келісімі. Кез-келген келісім тараптардың теңдігін білдіреді, әйтпесе бұл келісім емес, билік пен бағыну қатынастары. Тең құқықты қатынастар-бұл азаматтық-құқықтық қатынастар.

Экономиканың әртүрлі салаларында жасалған және құқықтың әртүрлі салаларымен реттелетін шарттардың кейбір түрлерін қарастырыңыз.

1) жер құқығы. Мұнда сатып алу-сату шарттары - жер учаскелерін меншікке беру кезінде, жалға беру - оларды уақытша жер пайдалануға беру кезінде; жер учаскесін беру (сатып алу-сату, жалға беру) шарттары Кепіл шарттары жасалады. Бұл шарттардың барлығы азаматтық-құқықтық болып табылады.

2) Тау-кен құқығы. Жер қойнауын пайдалануға беру кезінде барлауға және (немесе) өндіруге арналған келісімшарт жасалады. Бұл Тараптардың бірі мемлекет болып табылатын азаматтық-құқықтық келісімшарт екені сөзсіз.

3) Орман және су құқығы. Бұл салада азаматтық құқықтың нормалары мен қағидаттарын, атап айтқанда, шарттарды дамыту туралы мәселе белсенді түрде қойылады.

4) экологиялық құқық. Мұнда қоршаған ортаны қорғауға қатысты келісімшарттар көбейіп келеді және олардың барлығы азаматтық-құқықтық сипатта болады.

5) Еңбек құқығы. Барлық батыс юрисдикцияларындағы еңбек келісімшарты азаматтық-құқықтық келісімшарттың бір түрі ретінде қарастырылады. Онда жұмыс күші бірдей тауар ретінде қарастырылады және оны сатып алу-сату немесе жалдау басқа тауарды иеліктен шығарумен бірдей келісімшартпен жасалады.

б) Отбасы құқығы. Неке шарты ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік қатынастарды реттейді және оның азаматтық-құқықтық сипатына күмән келтірмейді.

7) халықаралық жеке құқық. Сыртқы экономикалық шарт Азаматтық кодекстің барлық ережелеріне бағынады.

8) азаматтық процесс және халықаралық коммерциялық төрелік. Төрелік келісім, пайғамбарлық келісім (шарттық соттылық туралы), бітімгершілік келісім - бұл азаматтық-құқықтық шарттар.

Жалпы қорытынды - жеке-құқықтық саладағы барлық шарттар азаматтық-құқықтық болып табылады. Әрине, құқықтың әр саласында мемлекеттің жеке-құқықтық қатынастарға араласу дәрежесіне (мысалы, жер қатынастарында) немесе Тараптардың бірінің артықшылығына (мысалы, еңбек қатынастарында) байланысты өзіндік ерекшеліктері бар. Бірақ бұл ерекшеліктер барлық жерде, соның ішінде таза азаматтық-құқықтық шарттарда көрінеді. Мысалы, еңбек шартының ерекшелігі жұмыс берушіде Елеулі артықшылықтың болуы болып табылады. Бірақ азаматтық құқықта да осындай шарттар бар: жария шарт, қосылу шарты, банктік шарттар, сақтандыру шарттары, жалпы өндірушінің басымдығы көрінетін кез келген шарттар. Яғни, шарттарда күшті және әлсіз жағы бар.

Бұл жағдайларда шарттағы әлсіз жақтың құқықтарын қорғау шаралары есептелген: мысалы, тұтынушының құқықтарын қорғау. Халықаралық жеке құқықта бұл нормалар аса императивті болып саналады, яғни шетелдік құқықты қолданбауға әкеп соғады. Дәл осындай схема еңбек келісімшартында қолданылады. Бірақ ол әдеттегі азаматтық-құқықтық келісімшартқа қарай сөзсіз дамиды.

Мердігерлік шартпен және қызмет көрсету шартымен еңбек шартын ажыратуда қиындықтар болуы бекер емес. Азаматтық-құқықтық тетіктерді қолдану, атап айтқанда жалақыны төлемеуді қарызды қайтармау ретінде қарастыру және бұл жағдайда азаматтық-құқықтық жауапкершілікті қолдану (залалды өтеу) пайдалы. Жер шарттарында, жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшарттарда әкімшілік ықпал ету элементтері көбірек болады. Бұл мемлекеттің айрықша меншігіне байланысты. Бірақ азаматтық айналымға енетін жер де, жер қойнауы да бірдей тауар болып табылады, сондықтан азаматтық-құқықтық реттеу ережелеріне бағынады. Бұл ретте жасалатын келісімшарттар барған сайын мемлекеттік реттеуден босатылып, заттың ерекшелігіне (әсіресе жерге қатысты) байланысты ерекшеліктерді сақтай отырып, әдеттегі азаматтық-құқықтық келісімшартқа айналуға ұмтылатын болады. Бірақ бұл процесс жүріп жатыр. Мысалы, жер қойнауын пайдалану туралы келісімшарт бұрын Үкімет берген лицензия негізінде ғана жасалған. Алайда лицензиялау 1999 жылдың тамызында жойылып, келісімшарт әдеттегі азаматтық-құқықтық келісімшартқа айналды.

Төрелік және пайғамбарлық келісім туралы мәселе қызықты. Бұл азаматтық процестің элементі-тараптардың дауды қарау орнын таңдауы. Бірақ бұл келісім азаматтық-құқықтық шарттың ережелеріне толығымен бағынады, атап айтқанда, Шарттың жарамсыздығы, талап ету құқығын беру және т. б.

Азаматтық-құқықтық шартты мұндай түсіндіру Азаматтық кодекстің жалпы ережелеріне, атап айтқанда, Азаматтық кодекстің 1-бабының 3-тармағына сәйкес келеді, оған сәйкес азаматтық заңнамамен реттелетін қатынастардың белгілеріне жауап беретін табиғи ресурстарды пайдалану және қоршаған ортаны қорғау жөніндегі отбасылық, еңбек қатынастары мен қатынастарға (Азаматтық кодекстің 1-бабының 1-тармағы) азаматтық заңнама мыналарда қолданылады бұл қатынастар тиісінше отбасылық, еңбек заңнамасымен, табиғи ресурстарды пайдалану және қоршаған ортаны қорғау туралы заңнамамен реттелмеген жағдайларда.

Азаматтық-құқықтық шарттардың бірнеше түрлері бар. Бірінші, ақысыз шарт. Шарттың бұл түрі ақылы шартқа қарама-қарсы болып табылады. Бір тараптың екінші тарап ұсынған мүлікке (мысалы, тауар, жұмыс, қызмет және т.б.) төлемі немесе қарсы ұсынысы жоқ. Сонымен, мүлікті сыйға тарту шарты бойынша бір тарап екінші тарапқа ол үшін ақы

алмай немесе басқа қарсы ұсыныс алмай-ақ мүлік береді. (ҚР Азаматтық Кодексінің 384-бабы)

Шарттың келесі түрі, жария шарт. Шарт бостандығы қағидаты шарттың осы түріне қолданылмайтынын атап өту маңызды. Мәселен, заңнамаға сәйкес, жария шарттың тарапы оған жүгінген әрбір адамға қатысты тауарларды, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді сатуды жүзеге асыратын коммерциялық ұйым болып табылады. Коммерциялық ұйым өз тауарларын, жұмыстарын, қызметтерін олар болған кезде беруден ешкімге бас тартуға құқылы емес. Әйтпесе, контрагент келісімшартты сот тәртібімен жасауға мәжбүр етуі мүмкін. Сонымен қатар, 4-тармақта көрсетілгендей. ҚР Азаматтық Кодексінің 387. «заңнамалық актілерде көзделген жағдайларда Қазақстан Республикасының Үкіметі жария шарттар жасасу және орындау кезінде тараптар үшін міндетті қағидалар шығара алады». (ҚР Азаматтық Кодексінің 387-бабы)

Қосылу шарты. Шарттың осы түрін жасасу кезінде барлық шарттарды әдетте формулярлар мен үлгілерде болатын бір тарап қабылдайтынын ескеру қажет. Екінші тарап шарт жасасу үшін осы шарттарға ғана қосылады. (ҚР Азаматтық кодексінің 389-бабы)

Алдын ала шарт

Осы шартты жасасу кезінде тараптар болашақта мүлікті беруді, қандай да бір жұмыстарды орындауды немесе қандай да бір қызметтер көрсетуді көздейтін негізгі шарт жасасуға міндеттенеді. Негізгі шарттың мерзімі мен талаптары алдын ала шартта келісіледі. Шарттың бұл түрі (алдын ала шарт) негізгі шарт үшін заңнамада белгіленген нысанда және (немесе) жазбаша нысанда жасалуы тиіс. Сондай-ақ, онда болашақ негізгі шарттың мәні мен басқа да маңызды шарттарын белгілеуге мүмкіндік беретін шарттар болуы керек. Егер тараптар оған алдын ала шарттың күшін бермесе, азаматтық-құқықтық шарт болып табылмайтын алдын ала шарт пен ниеттер туралы хаттаманы (ниеттер туралы шарт) ажырату қажет. (ҚР Азаматтық кодексінің 390-бабы)

Үшінші тұлғаның пайдасына жасалған шарт

Шарттың осы түрінің мәні оның орындалуын талап ету құқығын шарт жасасуға қатыспайтын үшінші тұлға жасай алатындығында. Мәселен, мысалы, жұмыскерлерді еңбек (қызметтік) міндеттерін орындау кезінде жазатайым оқиғалардан міндетті сақтандыру шарты жұмыс беруші мен сақтандыру ұйымы арасында жасалады, ал сақтандыру жағдайында сақтандыру төлемін алушы қызметкерлер, яғни шарт жасасуға қатыспаған үшінші тұлғалар болады. (ҚР Азаматтық кодексінің 391-бабы)

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30 тамыз 1995 жыл. өзгертулер мен толықтыруларымен бірге, эл.база «adilet.kz», 2021 ж.

2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. // эл.база «adilet.kz», 2021 ж.

3. Басин Ю.Г. Сулейменов М.К. ҚР Азаматтық құқығы., Алматы., 2011 ж.